

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
HR - 10000 Zagreb
azmegac@ipu.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Primljen / Received: 20. 3. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 27. 6. 2025.

UDK / UDC: 929Rossini, G. F.

908(497.58)“17”

DOI: 10.15291/ars.4977

Ascesa assai sassosa: inženjer Rossini u Dalmaciji sredinom 18. stoljeća

Ascesa assai sassosa:
Engineer Rossini in Dalmatia
in the Mid-Eighteenth Century

SAŽETAK

U radu je riječ o inženjeru Giovanniju Francescu Rossiniju (1688. – 1764.), napose njegovu izvještaju o obilasku Dalmacije 1749. godine, sačuvanome u Beču. Najprije je obišao sjevernu Dalmaciju, tj. mletačko-habsburško granično područje, a potom i mletačko-osmansku granicu sve do Kleka. Vratio se brodom duž obale, stigavši u Zadar, polaznu točku svojeg putovanja. U izvještaju najprije piše o dalmatinskim konjičkim vojarnama, o malim graničnim utverdama, zatim o znatnijim naseljima dalmatinskog zaleđa, napokon o obalnim gradovima. Najzanimljiviji i najvredniji dokument, međutim, jest dnevnik njegova putovanja, iz kojega se doznaje mnogo o okolnostima i teškoćama s kojima se susretao, poput loših cesta i jednako takvih vremenskih uvjeta. Njegovi zapisi svjedoče o tome da je bio precizan, savjestan i požrtvovan, što su u svojem osvrtnu potvrdili sindici istražitelji, koji su ga i bili uputili u tu misiju. U radu su iskorišteni i dragocjeni podatci o njegovoj karijeri, sadržani u dokumentu iz Archivio di Stato u Veneciji.

Ključne riječi: utvrda, vojarna, Dalmacija, Giovanni Francesco Rossini, Mletačka Republika, Osmansko Carstvo

ABSTRACT

This article focuses on the engineer Giovanni Francesco Rossini (1688–1764), in particular his report on a tour of Dalmatia in 1749, preserved in Vienna. He first visited northern Dalmatia, i.e., the Venetian-Habsburg frontier zone, and then the Venetian-Ottoman border as far as Klek. He returned by ship along the coast, arriving at Zadar, the starting point of his journey. The report begins with Dalmatian cavalry barracks and small frontier forts, then moves on to larger settlements in the Dalmatian hinterland, and finally focuses on the coastal towns. The most interesting and valuable document, however, is the diary of Rossini's journey, which reveals much about the circumstances and difficulties he faced, such as poor roads and equally bad weather conditions. His notes attest that he was precise, conscientious, and dedicated – an assessment confirmed in the review by the investigating syndics (*sindici inquisitori*) who had dispatched him on this mission. The article also draws on valuable information about Rossini's career contained in a document from the Archivio di Stato in Venice.

Keywords: fortress, barracks, Dalmatia, Giovanni Francesco Rossini, Venetian Republic, Ottoman Empire

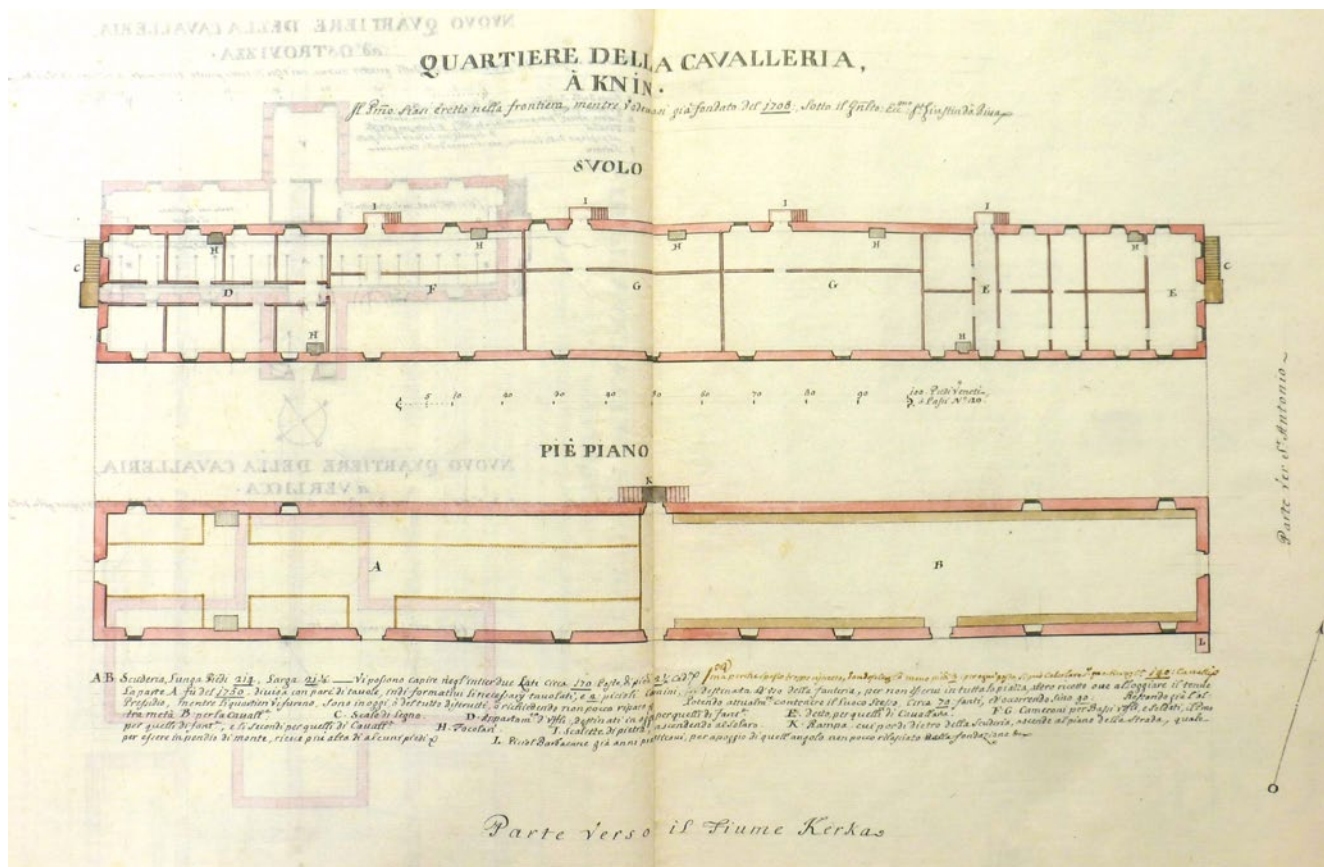
1.
Rossinijevo putovanje Dalmacijom
1749. (izradio Boris Dundović,
Institut za povijest umjetnosti)

Rossini's journey through Dalmatia,
1749

Dalmacija je u 18. stoljeću bila od velike važnosti za Mletačku Republiku, koja je ostala bez većine svojih posjeda u Grčkoj.¹ U posljednjemu mletačko-turskom ratu (1714. – 1718.) Serenissima je izgubila Moreju (Peloponez) i posljednja manja uporišta na Kreti i drugdje, pa su se njezini posjedi sveli praktično na jadranski prostor, završavajući na jugu jonskim otocima. Dalmacija, čiji je teritorij Mletačka Republika u prethodnim ratovima proširivala, nije bila više važna samo svojim obalnim gradovima odnosno lukama, već i dubljim zaleđem, koje se nastojalo ekonomski koristiti. Stoga je od prvorazrednog interesa bilo poznavati tamošnja naselja, ceste i utvrde, i napose stanje u kojem su se nalazili. Naime, u ono doba nije se moglo znati ono što nam je danas poznato, da mletačko-turskih ratova više neće biti. Pred nama je – u literaturi naveden, ali pobliže nekomentiran – izvještaj mletačkoga inženjera Giovannija Francesca Rossinija, koji je sredinom stoljeća proputovao Dalmacijom i ostavio svjedočanstva o svojem putovanju. Riječ je zapravo o nizu izvještaja, nastalih na temelju nekoliko obilazaka, a okupljenih pod zajedničkom signaturom u bečkom Ratnom arhivu.²

Prvi Rossinijev izvještaj, iz 1749. godine, najprije kao zasebnu temu izdvaja konjičke vojarne u Dalmaciji, a potom opisuje manje granične utvrde (*appostamenti*) uz granicu prema Habsburškom, i u nastavku prema Osmanskom Carstvu, sve do završetka mletačke Dalmacije kod Kleka. Drugi pak dio komentira znatnije utvrde u zaleđu, od kojih su neke bile granične, od Knina do doline Neretve. Sljedeći izvještaj, temeljeći se na istom obilasku Dalmacije, Rossini je sastavio godinu dana poslije, 1750., a tu je zapisao svoje zaključke o obalnim gradovima od Makarske do Skradina. Priložen je potom dnevnik istog putovanja, neobično zanimljiv dokument kojemu valja posvetiti dužnu pozornost (sl. 1). Godine 1750. uslijedilo je još jedno njegovo putovanje Dalmacijom, ovaj put područjem uz habsburšku granicu, te se i o tom obilasku sačuvao inženjerov dnevnik. Iste je godine nastala i analiza kninske i sinjske utvrde s obzirom na potrebne popravke. Zanimljiv je potom izvještaj s opisom cesta, bolje reći pristupa (*venute*) u Dalmaciju iz pravca Bosne, a izvještaje

3.
Konjička vojarna u Kninu (izvor:
Kriegsarchiv, Beč, Inl. C III
Dalmatien 1, 6r)
Cavalry barracks at Knin

U nastavku su prikazane velike vojarne koje su mogle primiti po tri satnije vojnika. Takva je bila danas srušena kninska vojarna,³ započeta već 1708. godine, po čemu je bila najranija među vojarnama graničnog područja, navodi Rossini. Zapaža se tipološka razlika prema nešto kasnijim vojarnama jer je zgrada lišena „kula“, te njezin volumen čini samo vrlo izduljeno jednostavno katno tijelo. Premda se na tlocrtu prizemlje naziva konjušnicom, čini se da je u ono doba korišteno za smještaj vojnika, i to na jednoj strani pješaštva, na drugoj konjice. Na katu pak nalazile su se sobe časnika, također s jedne strane pješaštva, s druge konjice. Središnju zonu kata zauzimale su pak velike sobe (*cameroni*) za boravak nižih časnika i vojnika (sl. 3).

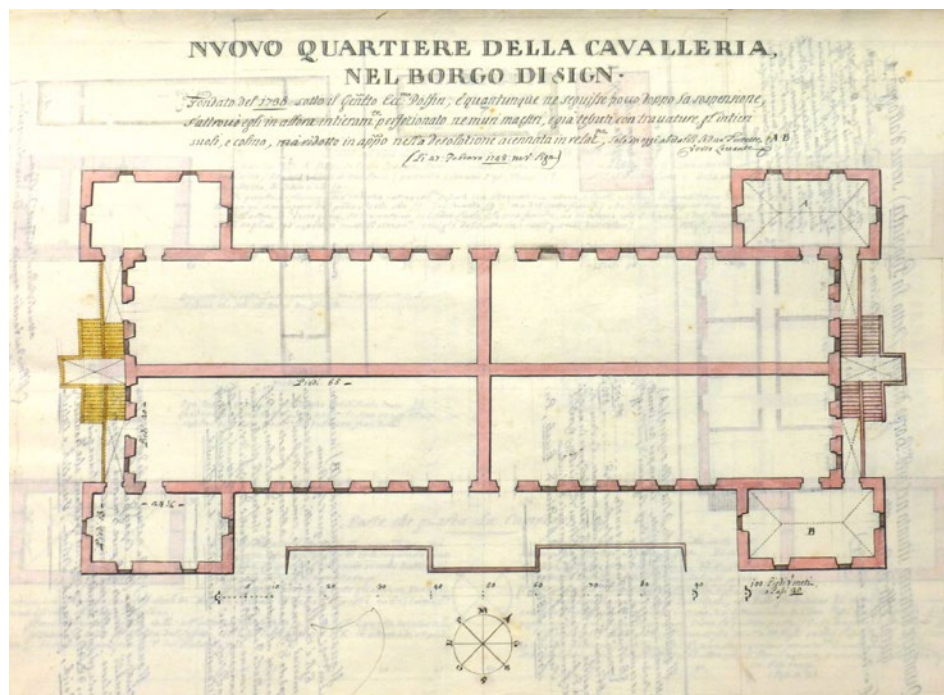
Konjička vojarna u Drnišu bila je započeta 1738., no već iduće godine, navodi Rossini, gradnja je prekinuta. Ona je bila primjer novijeg tipa vojarni sa središnjim pravokutnim tijelom i četirima „kulama“ na uglovima. Te su uglovne građevine funkcionirale kao paviljonska tijela, tj. bile su istaknute iz gabarita glavne zgrade, a i nadvisivale su je za kat, imajući, prema tome, i zasebna krovovišta. Obrazac za takvu izgradnju sačuvan je u projektu koji prikazuje kako su istovrsne vojarne trebale biti podignute u Drnišu kao i u Sinju.⁴ Takav nov tip vojarni značio je napredak i veći standard od dotadašnjih, a Rossini drnišku vojarnu u gradnji naziva *quartierone*. U ono je doba posvuda (Drniš, Vrlika, Sinj) konjica bila razmještena u po više manjih nastambi, neprikladnih po skromnim dimenzijama i slabom materijalu od kojega su bile izgrađene.

U doba Rossinijeva obilaska 1749. drniška vojarna bila je nedovršena. Na njegovu je tlocrtu prikazano kako su joj pojedini dijelovi bili izgrađeni u različitoj mjeri: dvije istočne kule bile su podignute do krovovišta, no nenatkrivenim kulama propadale su grede i međukatna konstrukcija. Uz to, nedostajalo je stubište kojim bi se stizalo

4.

Konjička vojarna u Sinju (izvor:
Kriegsarchiv, Beč, Inl. C III
Dalmatien I, 3r)

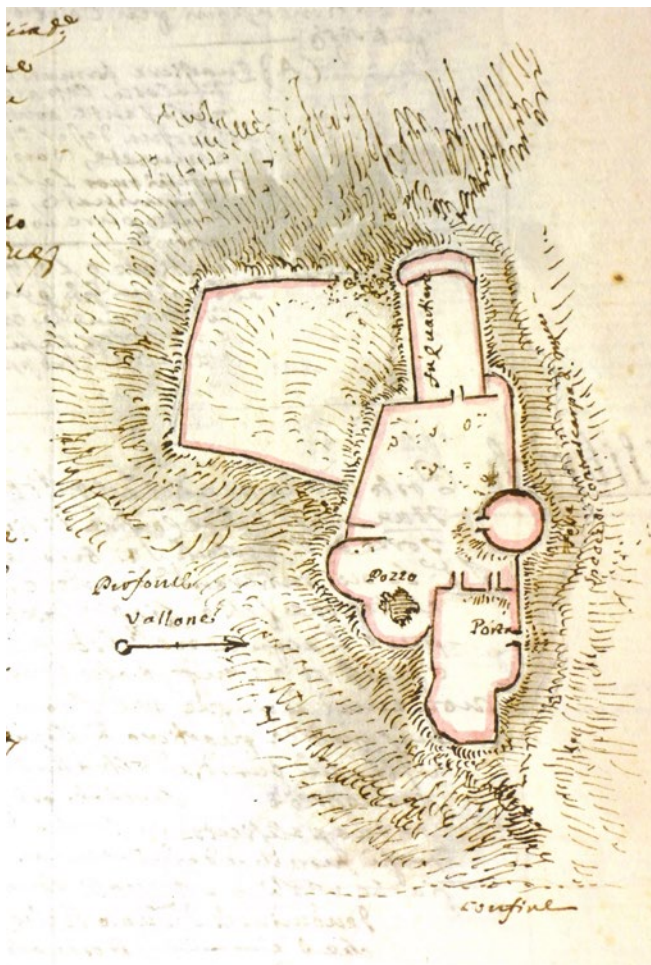
Cavalry barracks at Sinj

na kat. Zidovi pak središnjeg tijela bili su podignuti do različitih razina, a zapadnoj kuli i susjednim zidovima nisu još bili izvedeni ni temelji. Stoga Rossini bilježi da od ukupnoga planiranog opsega građevine temelje nema još jedna petina. I u takvome nedovršenom sklopu i nezavidnom stanju mislilo se na trgovačku aktivnost: i ovdje je prizemlje jedne od kula služilo za odmor karavanama.⁵ Zaključno povodom drniške vojarne treba kazati da je neobičan slučaj da građevina nije podizana na cijelome svojem opsegu, već „fragmentarno”, pa dok negdje još nisu bili položeni temelji, drugi su dijelovi već bili djelimice funkcionalni.

Nalik na drnišku bila je i sinjska vojarna, započeta u isto doba prema istom projektu; ubrzo joj je gradnja prekinuta, no bila je znatno više izgrađena od drniške. Od njezina središnjeg tijela i četiriju kula do danas su se očuvale još dvije kule u sklopu sinjskih „Alkarskih dvora”. Mletački inženjer o sinjskoj je vojarni zapisao da su samo dvije istočne kule bile završene i pokrivene crijepom, tj. nastanjive. Drugim dvjema kulama nedostajale su grede, podovi, prozori, ognjišta. Od dvaju vanjskih kamenih stubišta postojalo je ono istočno. Na središnjem tijelu građevine valjalo je zidove podignuti za još jednu stopu (sl. 4). Predviđen broj konja za vojarnu, uključujući i prizemlje kula, bio je 80. Uz nedovršenu novu vojarnu postojale su i u Sinju starije malene vojarne od slabog građiva, ali i solidno zidana *poggiata*, omanja vojarna za konjičke časnike, s konjušnicom u prizemlju.

Nakon sekcije o konjičkim vojarnama, Rossini daje pregled graničnih utvrda (*Appostamenti sopra il confine*, str. 8r), poprativši ih malenim snimkama, crtežima. Jedna je od njih Keglević nad Zrmanjom, danas poznata i kao Kegalj. Bila je riječ o četverokutnoj utvrdi s jednom kulom i nekoliko malenih stambenih građevina. Kao i za većinu ostalih, inženjer je utvrdio njezino zastarjelo i ruševno stanje (*antico, et diroccato castelluccio*, str. 8r). Najvažnijim položajem na mletačko-habsburškoj granici Rossini je označio Privjes, utvrdju južno od Zvonigrada, nad glavnom cestom kojom se iz habsburškog prelazilo u mletačko područje. Posrijedi je bila palanka – utvrda zaštićena palisadom – s nekoliko zgrada, među kojima je glavni bio drveni čardak. Rossini ga opisuje ovako: „... karaula, vrsta kule, načinjena od greda, kata

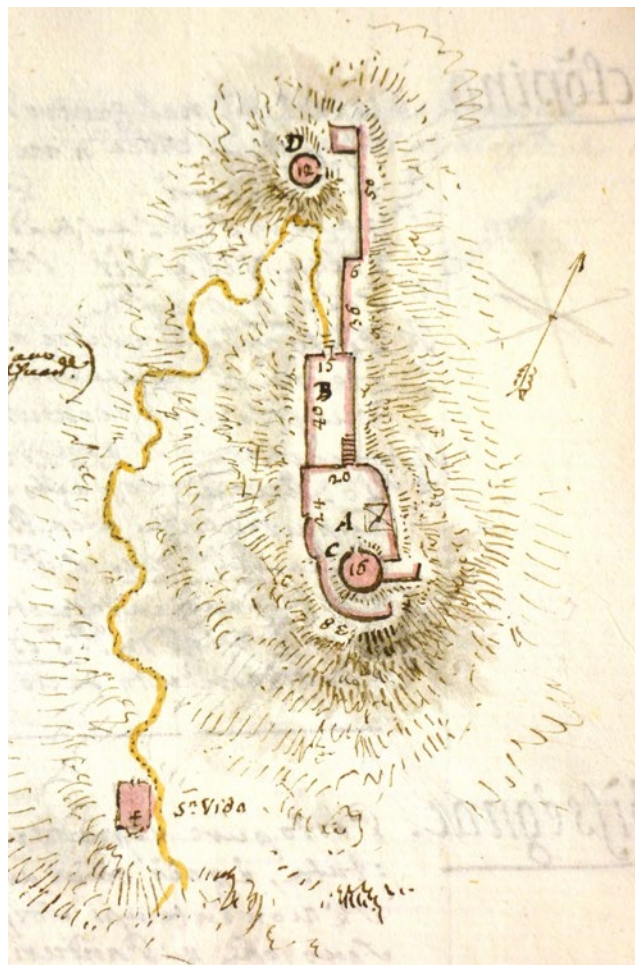

5.
Utvrda Glavaš (izvor: Kriegsarchiv,
Beč, Inl. C III Dalmatien 1, 10r)

Glavaš Fort

6.
Utvrda Čačvina (izvor:
Kriegsarchiv, Beč, Inl. C III
Dalmatien 1, 11r)

Čačvina Fort

izbočenoga prema van, s puškarnicama kako dolje, tako i gore”.⁶ Svakako se može uočiti korištenje izraza poput „palanka” i „karaula”, što pokazuje kako su turcizmi našli svoje mjesto i u rječniku mletačkih stručnjaka ili službenika.⁷

Obilazeći dalje granične utvrde sjeverozapadno od Knina, Rossini izvještava o kuli Oton, palankama Kobilice i Bender, kuli u Plavnom, potom o važnom položaju i utvrdi Strmica, u neposrednoj blizini granice s Bosnom. Tu cestom prolaze karavane prema Kninu, pa podno Strmice prolaze i kraj utvrde nazvane Palanka Rašković prema satniku tog imena. Unutar obrambenog pojasa i ovdje je stajala karaula, drvena katnica, pa je zasigurno treba zamisliti poput one u Privjesu, kao čardak. Mletački inženjer zapisuje podatak da su u prizemlju bili smješteni konji, a na katu 30 vojnika. Palanci nasuprot, s druge strane ceste, stajala je bazana, služeći odmoru karavana. I ovdje, dakle, imamo infrastrukturu u funkciji trgovine, ali je ona odvojena od vojne građevine.

U nastavku se Rossini osvrnuo na Drniš, kojemu opisuje crtež, no slikovni je prikaz izostao. Slijedi Vrlika, a potom dokumentira stanje utvrde Glavaš sjeverno od Vrlike. Taj građevni sklop opisao je, kao i brojne druge, kao „malenu, staru i ruševnu utvrd”.⁸ Priloženi tlocrt pokazuje ulaz u južnome, te nekoć stambenu građevinu u sjevernom dijelu. Jasno je istaknuta cilindrična kula, a dragocjeno je bilježenje dosad nepoznatog mjesta bunara (*pozzo*) (sl. 5). Sudeći prema njegovu obrisu, bila je posrijedi prirodna udubina u krškoj stijeni, prilagođena i privedena svrsi skupljanja vode. Inženjer je za Glavaš zapisao da je na zabitom mjestu, a ne nadzire ni cestu, ni

granicu. Osim toga, bio je napušten, dakle bez posade, pa se postavlja pitanje zašto ga je Rossini uopće obilazio i opisivao. Možemo pretpostaviti da je imao takvu uputu, pa mu se unatoč svemu morao posvetiti.

Potom slijede posve skromne i malene utvrde Uništa, Han, Bili brig, Trilj, za koje je sve Rossini priložio i malene snimke. Više pozornosti onda treba posvetiti utvrđi Čačvina, nedaleko od Trilja. I za nju je zapisao, kao i za mnoge druge, da je riječ o „starome malenom polusrušenom kaštelu”.⁹ Inženjerov crtež pokazuje njegov vrlo izduljen sklop s dvjema cilindričnim kulama, manjom na sjeveru i većom na jugu (sl. 6). Dosad nepoznato mjesto spremišta vode lokalizirano je crtežom uz veliku kulu, s napomenom da je cisterni bio urušen svod (A). Nekadašnja stambena zgrada pak (B) bila je bez krova, stoga je posada, koju je činilo 5-6 pandura, boravila u natkrivenoj glavnoj kuli. Ova je utvrda, dakle, ipak imala posadu, no poput Glavaša nije nadzirala ni cestu, ni granicu, zapisao je Rossini.

Nakon toga nastavio je put dalje na jugoistok, opisujući nekoliko pograničnih utvrda, od kojih je crtežom popratio samo Aržano. Izvještava još o Sklopini, Obišenjaku, Posušju, Gorici te Viru ili Runoviću, sve na području Imotskog. Put je vodio zatim do Vrgorca, pa u dolinu Neretve, naposljetku do kaštela Smrdan nad Klekom, što je ujedno i granica prema osmanskom teritoriju. Potom je slijedio povratak prema sjeverozapadu, ovaj put obalom i uz posjete najvažnijim gradovima.

Na temelju toga velikog i dugotrajnog putovanja Dalmacijom nastao je još i zaseban izvještaj o gradovima i utvrdama dalmatinskog zaleđa: Kninu, Drnišu, Vrlici, Sinju, Klisu, Imotskom, Zadvarju, Vrgorcu, Opuzenu, Kuli Norinskoj, kaštelu Smrdanu (datirano u Zadru 15. 7. 1749.). Rossini je upozorio na loše, ruševno stanje mnogih od njih, pa čitamo i uopćenu, nimalo vedru ocjenu dalmatinskih utvrda.¹⁰ Cilj je njegova izvještaja navesti stratešku vrijednost svake pojedine utvrde, a to znači razloge zbog kojih bi trebalo pristupiti njihovoj obnovi. Kao prioritet u tom smislu navodi Sinj, ali i Zadvarje, Imotski, Vrgorac, Kulu Norinsku. Zasebno je izvješće pak izradio za obalne gradove, i to Makarsku, Omiš, Split, Trogir, Šibenik i Skradin (datirano u Zadru 2. 4. 1750.), kojima također ocrtava strateško značenje. Izdvojiti ćemo tek najzanimljivije aspekte tog izvještaja. Za Makarsku kratko spominje četverokutnu kulu i sjedište mletačkog predstavnika vlasti, ali ponajprije se posvećuje tamošnjoj katedrali. Očito stoga što je postojao javni, tj. državni juspatronat nad njom, no ipak iznenađuje da se inženjer dominantno bavi crkvenom građevinom u izvještaju koji se ponajprije odnosi na stanje fortifikacijskih struktura. U svakome od navedenih gradova nailazi na ruševne ili zapuštene strukture, i to ne samo na utvrdama, već i na kneževim dvorovima, kojima se iscrpno posvećuje, primjerice u Trogiru. Slično je i u Šibeniku, gdje, međutim, središnje mjesto pripada utvrđi Sv. Nikole: i tu su bili potrebni popravci, a Rossini posebno ističe oštećen plašt od opeke na strani gdje puše bura. Prema opsegu teksta koji joj posvećuje, očito je kako inženjer šibensku utvrdu smatra iznimnom građevinom. Upućuje joj najveću moguću pohvalu riječima da pothvat njezina podizanja nije zaostajao za bilo kojim rimskim.¹¹

* * *

Zasebni dokument, ali ipak neposredno povezan s prethodnim izvještajem, jest Rossinijev dnevnik tog putovanja; naslov mu je *Diario del viaggio fatto, in occasione della visita generale delle piazze, appostamenti sopra il confine, e quartieri di cavalleria dell'Inferior provinzia della Dalmazia, praticata per pubblico commando dal colonello Giovanni Francesco Rossini, nel 1748 m. v.*¹² Nesumnjivo je to najzanimljiviji dokument u ovoj cjelini Rossinijevih izvještaja jer neobično bogato oslikava okolnosti njegova putovanja, a to je aspekt kojega smo uobičajeno lišeni kod inženjerskih izvještaja ili opisa utvrda. Zbog toga nam takav dnevnik može donekle objasniti zašto su izvještaji starih mletačkih inženjera 16. – 18. stoljeća takvi kakve su nam

ih ostavili. Osim toga, u ovom slučaju, dnevnik donosi i daljnje ocjene, zapažanja i podatke o utverdama i mjestima, pa ga svakako valja iskoristiti i u tom pogledu.

Rossini je na obilazak Dalmacije krenuo sa svojom pratnjom iz Zadra 6. veljače 1749. Već zapisi prvog dana putovanja pokazuju nam njegove interese. Pomno bilježi sela kroz koja prolaze, kao i važne građevine koje mimoilaze (prvog dana to su bili ostatci rimskog akvedukta kod Zadra ili ruševni nadinski kaštel: nepaginirano, ali str. 1r), a zatim i to kakav je teren te je li zemlja obrađena ili ne. O tome ćemo poslije tijekom njegova putovanja čitati i mnogo intenzivnije iskaze, kao što će to biti i oni o vremenskim prilikama na njihovu putovanju; prvi dan pratila ih je kiša. Posebno je zanimljivo njegovo točno bilježenje sati i minuta u kojima se odvijalo putovanje. Pošli su iz Zadra u 16:45 te stigli u Zemunik u 19:40. Odatle su nastavili put u 20:30, i u 1:30 u noći bili su u Benkovcu (str. 1r). Takvi podatci svakako izazivaju nedoumicu, no objašnjenje daje posebno mletačko računanje sati u danu.¹³ Naime, ono je podrazumijevalo da dan započinje zalaskom Sunca, a u to doba godine to je oko 17 sati, točnije 17:15. Preračunamo li Rossinijeve podatke u tom kodu, doznajemo da su iz Zadra krenuli – po modernom računanju vremena – u 10 prije podne, a da su u Zemunik stigli u 12:55. Nastavili su put u 13:45 te su u Benkovac stigli u 18:45, što ovako izgleda realno. Rossini još dodaje da je prtljaga stigla za njima sat i pol kasnije, i to oštećena i mokra. Na dionici od Zadra do Benkovca pratio ih je serdar Smiljančić, a koliko je ukupno ljudi brojila Rossinijeva skupina, iz dnevnika ne doznajemo (str. 1r). U nastavku nećemo pričati sve ono o čemu inženjer informira iz dana u dan, već ćemo navesti tek najzanimljivije njegove poglede i procjene.

Iz Benkovca su krenuli prema Kninu i, prošavši Ostrovicu i Kistanje, morali su se zbog oštra zimskog vremena zaustaviti u Ivoševcima. Rossini piše da im je bura nosila polusmrznuti snijeg u lice.¹⁴ Nakon što su prenoćili u kući seoskog sudca, nastavili su put te su, ušavši u dolinu Krke, stigli napokon do Knina. Tu su ih na stan primili franjevci. Boravili su u Kninu četiri dana, a Rossini je obilazio tvrđavu te konjičku vojarnu. Kako je vrijeme i dalje bilo loše, dio bi dana odvojio da sređuje bilješke o onome što je dotad vidio na putovanju.

Potom je krenuo u obilazak utvrda uz habsburšku i osmansku granicu – o kojima je bilo riječi u prvom dijelu ovog teksta – nakon čega će se vratiti u Knin. Pošao je bio u pratnji serdarâ Sinobada i Šimića, a zahvaljujući njegovu preciznom bilježenju vremena, čitamo da su primjerice u Kegleviću boravili od 12:45 do 13:30. Za to vrijeme inženjer je, dakle, pregledao ruševnu utvrdu te skicirao njezin tlocrt, koji prilaže svojem izvještaju. Nastavili su s utverdama Privjes, Oton, Kobilice, Bender, a idući dan Plavno i Strmica. Cijelo ih je vrijeme pratio vjetar, kiša, blato i hladnoća, a Rossini jednu dionicu opisuje ovako: „... išlo se zatim dugom i opasnom nizbrdicom, ponajviše pješice, po kamenju i blatu, i vodi odozdo i odozgo”.¹⁵ Sljedeći dan zadržali su se u Kninu da srede dojmove i podatke te da odmore konje.

Pošli su dalje u pratnji pukovnika Pavla Nakića, kojega je poslije zamijenio serdar Nakić, njegov bratić, s pratnjom na konjima. Put je bio loš, pun blata i vode, zbog čega su često morali skretati s glavne ceste. U Drniš su stigli mokri (*ben bagnati*, str. 2r). Nastavili su zatim prema Vrlici, gdje su odsjeli kod upravitelja mjesta Andree Celija Cege, koji je stanovao u podgrađu, jer je utvrda nenastanjena, izvještava Rossini. Odavde je krenuo u lokalni obilazak prema osmanskoj granici, što je obuhvatilo i pregled utvrde Glavaš. Silno iznenađuje podatak da se ondje zadržao pet minuta, jer je utvrdu morao dokumentirati, među ostalim, i skicirati tlocrt što ga ovdje prilažemo. Svakako pomišljamo na to da je posrijedi greška, no to je ono što piše u Rossinijevu tekstu (str. 2v). Među nekoliko lokaliteta što ih još spominje na povratku u Vrliku, čini se da ga se osobito dojmila crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine. Opisana je kao polurazrušena i stara pravoslavna crkva, okružena grobovima s kamenim pločama, čije su ga se dimenzije također očigledno dojmile.

U Vrlici su ga sustigla pisma sindika istražitelja, dakle onih koji su ga poslali na ovaj zadatak. Nije naveo o čemu je u njima bilo riječi, no bit će da su specificirali nešto u svezi s njegovim programom, ili dodali neki novi lokalitet, svakako su inter-venirali u zadatak koji je bio preuzeo.

Dan odlaska iz Vrlike prema Sinju, a to je bilo 22. veljače, treba registrirati kao dan kada su vremenske prilike bile povoljne, što je iznimka u neugodnome i teško podnošljivome zimskom vremenu što je Rossinijevu skupinu pratilo gotovo stalno. Taj dan bio je, međutim, vrlo lijep, a Sunce je snažno grijalo.¹⁶ Pošli su iz Vrlike u pratnji šesnaest harambaša, koje je dolaskom na sinjsko područje zamijenilo drugih dvadeset harambaša na konjima te pukovnik i dva serdara. Višednevni boravak u Sinju inženjer je iskoristio za obilazak i dokumentiranje tamošnje utvrde, ali i za odlazak do nekih obližnjih lokaliteta. Takav je bio, primjerice, boravak u Hanu na Cetini. Dosad smo već upoznali Rossinijevo pomno bilježenje vremena u kojemu se odvijalo njegovo putovanje ili njegovi poslovi, no sada imamo primjer upravo bolne točnosti u tom pogledu: zapisuje tako da mu je od Hana do Bilog briga trebalo sat i 22 minute, ili da je na obalu Cetine stigao u 12:26 (str. 3r).

Pošavši iz Sinja prema Imotskome, prolazi kroz Trilj i pokazuje kako mu je poznato da je u vojnom logoru u Gardunu bila stacionirana XI. rimska legija. Nedaleko od Trilja obišao je utvrdu Čačvinu, gdje se zadržao pola sata. U Imotskome pak zadržao se nekoliko dana, a u dnevniku jedan od njih opisan je ovako: bio je obišao utvrdu, zatim je ručao kod providura Alberta Donà, a potom je zapisivao dojmove s obilaska. Put ih je dalje vodio prema Vrgorcu, a tu su prolazili jednom od najtežih dionica, „najgorom što se uopće može opisati, svom kamenitom, s grmljem, usponima i nizbrdicama, stalno uz litice [...] i konačno smo stigli nakon 7 ¼ sati hoda [...] vrlo umorni i mokri...“¹⁷ Prenočili su kod franjevacu.

Iz Vrgorca su konje uputili natrag u Zadar, te nastavili prema dolini Neretve; u jednom su se času našli i na osmanskome teritoriju, nasuprot Ljubuškom. Nakon 7 sati i 5 minuta puta stigli su u Vid, gdje su se pak ukrcali u barku, što ju im je bio osigurao upravitelj (*soprintendente*) Nonković. Tako su pritokom Neretve stigli do Kule Norinske, i nakon pola sata nastavili do Opuzena. Dalje su se kretali Malom Neretvom te su kod Osinja uplovili u more. Nastavili su do Kleka, gdje su ručali u Kuli Nonkovića, nakon čega je slijedio strm i težak uspon do kaštela Smrdan (str. 4r).

Iz Kleka su Nonkovićevom *felucom*¹⁸ pošli natrag, ali sada obalom prema sjeverozapadu, pa su prošli i Porto Tollero (danas Ploče). Noćili su zatim u Zaostrogu, i to kod franjevacu. Rossini navodi niz usputnih mjesta i pojedinosti, koje ovdje sve ne navodimo, spomenut ćemo tek franjevački samostan Sv. Križa (danas Živogošće), i onda Makarsku, gdje su se zadržali nekoliko dana. Bili su, naime, ubrzo spremni nastaviti put, ali ih je u tome spriječila jaka bura. Znajući da je pred njima uvala Vrulja, poznata po silini vjetra, zadržali su se u Makarskoj dulje no što su željeli. Napokon su pošli leutom dalje, a s te plovidbe prema Omišu bilježimo Rossinijev navod da se preko Baške Vode odvija krijumčarenje, te da je cesta što iz Vrulje vodi prema Zadvarju toliko loša da nije za konje. Zbog toga su, stigavši u Omiš, odatle krenuli Cetinom uzvodno, sve do visine Visuća. Ondje su se iskrkali iz broda i pošli prema Zadvarju uglavnom slijedeći tok Cetine. Pritom Rossini ne navodi uobičajeno precizno samo udaljenosti i proteklo vrijeme, već i koje su dionice prevalili jašući, a koje pješice, kada su sjeli na konja, a kada sjahali. Iz Zadvarja su se vratili istim putem, no opet su morali zbog bure pričekati u Omišu. Potom su otplovili – zbog nepovoljna vjetra djelimice na vesla – do Splita, gdje je Rossini, dakako, obišao gradske utvrde s Gripama, ali se zaputio i do Klisa. Slijedila je plovidba do Trogira, u kojem je, među ostalim, zabilježio da je sniježilo. Nastavilo se dalje, a to je značilo i obilaženje glasovitog rta Planka kod Rogoznice, gdje vladaju nepredvidivi vjetrovi i struje; Rossini piše da su ga mimoišli uz poteškoće, i to na vesla. Nakon Šibenika

i obilaska svih tamošnjih utvrda, uputili su se prema Skradinu. Cilj je bio doći do strateški važnog Roškog slapa, pa su najprije doplovili do Skradinskog buka, koji se Rossinija neobično dojmio: zabilježio je da se slap rasprostire široko, a vrlo plitko, stvarajući zabavna mjesta, vrlo ljupka i slikovita.¹⁹ Uspeli su se potom do gornje razine, pa drugom barkom stigli do Visovca, gdje su proveli nekoliko dana. Napokon su pošli prema Roškom slapu, kamo su stigli za 58 minuta. Tu je Rossini zapisao malu poučnu raspravu, jer najprije ispravlja – u talijanskim dokumentima – uobičajen oblik Roncislap, a onda čitatelju objašnjava značenje tih dviju riječi.²⁰

Uskrs je te godine pao na 6. travnja, a Rossinijeva skupina provela ga je na Visovcu. Potom su se vratili istim putem te se zaputili prema Zadru. Njegov dnevnik, dakako, bilježi pretežito nepovoljne vremenske okolnosti (vjetar, obilna kiša), koje su djelimice određivale tempo njihova putovanja i mjesta kamo su se morali skloniti. Na posljednjoj dionici zaustavljali su se na šibenskom Sv. Nikoli, potom Prviću, Murteru, Biogradu. U Zadar, ishodišnu točku svojeg putovanja, uplovili su 10. travnja, nakon 64 dana. Prema Rossinijevu izračunu prevalili su 623 milje, tj. više od tisuću kilometara.

Iduće, 1750. godine Rossini je od sindika istražitelja iz nekog razloga dobio na log da ponovno obiđe granično područje prema habsburškom teritoriju; sačuvan je dnevnik tog obilaska.²¹ Pošao je na put 28. rujna, ovaj put barkom iz Šibenika. I na ovom putovanju pratile su ga različite nepogode i nezgode: na izlasku iz kanala Sv. Ante plovilo se nasukalo u pličinama, no put se mogao nastaviti bez štete za brod. Kod otoka Vrgade se spustio mrak, pa kako se zbog tramontane nisu mogli iskrcati, ostali su noćiti na brodu; mornari su podignuli tendu i krenuli na počinak. No sve jači vjetar noću je barku odvuкао sa sidrišta, i tako su među pličinama otplutali tri milje daleko, navodi Rossini. Shvativši što se dogodilo, mornari su se primili vesala i po mraku sklonili barku u zavjetrinu nekog škoja. Zahvaljivali su Gospodinu što su izbjegli brodolom među tim pličinama i hridima.

Plovili su potom dalje s južne strane Pašmana, ponovno se gotovo razbivši na punti nekog otočića, pa su prošli tjesnacem između Pašmana i Ugljana (*canale di Cuclizza*, piše Rossini) stigavši napokon do Zadra. Tu je započeo kopneni dio putovanja, u kojemu je inženjer imao brojnu pratnju (časnici i vojnici kao osiguranje, te ljudi što su se brinuli za prtljagu). Preko Zemunika i Benkovca ušli su u Bukovicu, gdje je staza postajala sve kamenitija i neravnija. Zbog toga je Rossini pao s konja, pri čemu mu se noga našla pod konjem. No nije bilo težih posljedica od tog pada – kako na svoje iznenađenje piše Rossini – osim kontuzije lijeve ruke (nepaginirano, ali str. 1v). Dolinom Krke potom je stigao do Knina. Nakon temeljitog pregleda tamošnje tvrđave, krenuo je u obilazak utvrda sjeverozapadno od Knina. Pošao je s neobično velikom pratnjom: bio je to pukovnik Nakić, četiri serdara, 40 harambaša na konjima, sve zajedno više od 60 osoba, bilježi Rossini. Niz je lokaliteta što ih je već bio obišao godinu prije, poput Otona, Kobilice, Keglevića i drugih. Slijedeći Zrmanju, preko Ervenika stiže do Žegara, gdje je stajala cilindrična kula bez krova. Slijedeći lokalitet kojemu posvećuje pozornost bio je Obrovac Gornji, polusrušena utvrda kojoj ističe poseban oblik i dimenzije; upućuje u tom pogledu na prateći crtež, koji se, međutim, nije očuvao jer nedostaje sam izvještaj, osim dnevnika (str. 3r). Navodi i važan podatak da je nedaleko od Gornjeg Obrovca na Zrmanji slap (misli na Jankovića buk), do kojega je moguća plovidba brodom iz pravca mora.

U Obrovcu (Donjem) ukrkali su se u barku te stigli do Novigradskog mora, pa potom do Maslenice, gdje su prešli na konje. Rossini je obišao utvrdu Dračevac kraj Jasenica, nakon čega su se vratili u Maslenicu i pošli brodom u Novigrad. Nakon što je pozdravio tamošnjeg providura Giovannija (Zuanne) Bragadina te ujedno pregledao utvrdu, Rossini je obišao i malen novigradski zaljev, što barkom, što na konju. Naposljetku je pošao prema Zadru, završnoj točki svojeg putovanja. Rossini bilježi da je ovom prigodom na putu proveo 15 dana te prevalio 200 milja.

Kažimo i riječ-dvije o idućemu Rossinijevu izvješću, a ono nije nastalo na temelju novog putovanja, već korištenjem prije prikupljenih podataka; tako sugerira i naslov *Alcune memorie intorno alla Dalmazia, del colonello Rossini nel 1752*. Na početku je dao ocjenu dviju važnih utvrda dalmatinskog zaleđa, Knina i Sinja. Za kninsku tvrđavu navodi kako je 42 godine prije bila „obnovljena gotovo od temelja”,²² misleći pritom na velike zahvate što su uslijedili počevši s 1710. godinom. O tome je bio više no dobro obaviješten, jer je oko 1714. i sam ondje bio vodio radove. Ipak je nakon više desetljeća mnogo toga trebalo opet popravljati. U pogledu pak sinjske utvrde primjedbe su temeljnije, a glavna je da veliki potezi bedemâ nisu flankirani; stoga Rossini preporučuje znatne zahvate.²³

U sljedećoj cjelini ovog izvješća riječ je o putovima, cestama kojima se iz Bosne stizalo u Dalmaciju.²⁴ Na granici je redovito stajala mletačka granična postaja (*casello*), a Rossini navodi nekoliko glavnih pravaca: cesta od Strmice do Knina, i potom dvije varijante do Zadra, preko Obrovca ili preko Benkovca. Za obje je vrijedilo da su teške, kamenite i nepogodne za transport topništva,²⁵ što pokazuje da ih razmatra s gledišta mogućega osmanlijskog vojnog upada u Dalmaciju. Drugi glavni pravac bio je od Uništa preko Drniša do Šibenika, potom onaj s Prologa preko Sinja do Splita, kao i cesta što je u Dalmaciju ulazila kod Imotskog. Naposljetku, navodi pravac od Vrgorca prema Makarskoj. Sve ceste opisuje kamenitima, neugodnima, uskima, bez izvora vode, a zamijetili smo tek jednu iznimku – dionicu od spusta s Prologa do Sinja, Rossini je ocijenio vrlo ugodnom i položenom.²⁶

Ovom po sastavu heterogenom izvještaju priključen je dokument zasebne datacije, od 3. studenoga 1757., kada Rossini sastavlja popis potrebnih trupa za slučaj rata, po pojedinim dalmatinskim utvrdama. Naposljetku, priložen je i pregled stanja konjičkih vojarni (*promemoria*) za tu, 1757. godinu. Izgrađene vojarne bile su one u Zadru, Ostrovici, Kninu i Imotskom, dovršiti je trebalo drnišku i sinjsku vojarnu, a podignuti od temelja vojarne u Zemunik, Benkovcu, Kosovu, Vrlici i Klisu.²⁷

* * *

Što uopće znamo o karijeri inženjera Rossinija i što na temelju ovdje opisanih izvještaja možemo zaključiti o njegovu radu? Ponajprije, u sretnoj smo prilici da ovdje navedemo dragocjen dokument o Rossiniju iz 1757. godine, u kojemu je pregledno i potanko izložena njegova dotadašnja karijera.²⁸ Bio je rođen 1688. godine, a otac mu je također bio inženjer s časničkim činom. Ušavši u vojnu službu, Rossini je kao 18-godišnjak (1706.) bio pridodan tada već znamenitom vojnom inženjeru Antunu Jančiću da mu asistira na izradi nacrtu utvrda u Moreji. Godine 1714. upućen je u Knin kako bi vodio radove modernizacije tamošnje tvrđave. Potom prelazi u Levante (Grčku), gdje sudjeluje u osvajanju utvrda Preveze i Vonize. Nakon 1723. boravio je nekoliko godina u Istanbulu, u službi tamošnjeg *baila*. Od godine 1728. nalazimo ga na Krfu, u službi J. M. von der Schulenburga, zapovjednika mletačke kopnene vojske, koji je upravljao modernizacijom krfske tvrđave. Nešto poslije, 1735., bio je predviđen za *Compagnia d'ufficiali ingegneri*, kumpaniju vojnih inženjera što je trebala biti osnovana u sklopu Schulenburgovih reformskih planova za mletačku vojsku.²⁹ Jedno vrijeme boravi u Terrafermi, potom je ponovno u Levanteu – gdje je bio upraviteljem svih tamošnjih inženjera – a nakon toga ponovno u Istanbulu, te se zatim tri godine bavio utvrdama venecijanske lagune.

Tako smo stigli do 1748. godine, kada Rossini nosi čin pukovnika (*colonello*), a sindici istražitelji traže od Senata da ga uputi u Dalmaciju; rečeno je tom prigodom da je slavan u svojem poslu (*celebre nell'architettura militare*: nepaginirano, ali str. 5). Kako je to putovanje bilo iscrpljujuće, zabilježeno je da mu je stradalo zdravlje.³⁰ Nakon nekoliko se godina vraća u Dalmaciju, gdje nadgleda radove na utvrdama,

7.
Giovanni Maria Morlaiter,
Rossinijev nadgrobnni spomenik,
crkva Sv. Šime u Zadru, detalj
(foto: A. Žmegač)

Giovanni Maria Morlaiter, Rossini's
tomb monument, church of St
Simeon in Zadar (detail)

posebno Kotoru, Sinju i Kninu. U godini 1756. obavljao je funkciju upravitelja graničnih utvrda prema Osmanlijama, a za to razdoblje ponovno je istaknuto da se nije štedio, te mu je stoga bilo stradavalo zdravlje. Iz godine 1757. potječe, naposljetku, podatak da je nakon smrti soprakomita u Splitu Rossini čak postao zapovjednikom dviju galija i drugih državnih brodova u regiji. U zaključku tog dokumenta o njegovoj karijeri stoji podatak da je nakon osamnaeste godine života proveo u mletačkoj službi 51 godinu, da je u ratu proveo četiri godine i pritom sudjelovao u dvjema opsadama te da je u času sastavljanja dokumenta bio u dobi od 69 godina.

Dodajmo rečenomu još nekoliko podataka, i zaključimo sliku o Rossiniju. Vidjeli smo da je, poput drugih mletačkih inženjera,³¹ bio aktivan na cijelom području Mletačke Republike, od Terraferme do Peloponeza. Izradio je prikaze niza mletačkih utvrda, među njima i za više dalmatinskih, kao i projekte za njihovu modernizaciju; među njima u najvećem su se broju sačuvali prikazi Brescije i Kotora. Iz spomenutih boravaka u Istanbulu³² potječu njegovi panoramski crteži grada kao i prikazi utvrda u Dardanelima. Valja naglasiti da je pripadao svakako među istaknutije mletačke inženjere 18. stoljeća, pa je tako 1739. bio naveden kao jedan od deset stalno zaposlenih inženjera.³³ Poslije, već kao general, bio je konzultiran oko nastojanja da se institucionalizira inženjersko školovanje u Mletačkoj Republici.³⁴

Najviše nas, dakako, zanima njegova profesionalna povezanost s Dalmacijom. U Kninu je, primjerice, bio prisutan barem u rasponu od 1714. do 1758. godine.³⁵ Treba istaknuti ovdje dvije manje poznate njegove snimke, sačuvane u Trevisu: to su tlocrti Sinja (1752.) i Drniša (1756.), obje s pouzdanim prikazima postojećeg stanja i rješenjima za potrebnu bastionsku modernizaciju.³⁶ Naposljetku, on je i pokopan u

zadarskoj crkvi Sv. Šime, a njegove su zasluge vodile tomu da mu je ondje načinjen i spomenik, djelo poznatoga mletačkog kipara Morlaitera (sl. 7).³⁷

Sindici istražitelji, koji su od Rossinija zatražili da pođe na put, nakon njegovih putovanja izvijestili su da je unatoč lošem vremenu i strašnim cestama obišao Dalmaciju s posebnom pozornošću te im predočio iscrpan izvještaj.³⁸ Imali su na umu, dakle, u kakvim se okolnostima odvijalo Rossinijevo putovanje i da ga je on obavio krajnje savjesno. Njegovo izvješće, a posebno dnevnik koji smo ovdje prikazali, govore kako je izgledala praktična svakodnevnica takvog putovanja i s čime se sve suočavao. Točan i savjestan i u teškim okolnostima, Rossini je požrtvovno stvarao izvještaje što ih danas pronalazimo u arhivima, i putem kojih upoznajemo prošlost Dalmacije.³⁹

BILJEŠKE

¹ Tekst je izrađen u sklopu projekta Instituta za povijest umjetnosti *LoRegUm*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU.

² Österreichisches Staatsarchiv, Beč, Kriegsarchiv, Inl. C III Dalmatien 1. Postoji više prijepisa Rossinijeva izvještaja, i to u različitim verzijama. Jedna verzija sačuvana je u Archivio di Stato u Veneciji (DARKA BILIĆ, *Inženjeri u službi Mletačke Republike. Inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*, Split, 2013., 250, 251), ali se ona sadržajem, manjim opsegom i izostankom slikovnih priloga razlikuje od bečke verzije. Isto se odnosi na verziju u knjižnici franjevačkog samostana u Dubrovniku: VINKO J. VELNIĆ, Rukopis biblioteke male braće u Dubrovniku o utvrdama XVIII st. u Dalmaciji, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 22 (1980.), 176–182.

³ Vojarna je srušena u prvoj polovici 19. stoljeća: LUJO MATU-TINOVIĆ, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, Zagreb, 2009., 170.

⁴ DARKA BILIĆ (bilj. 2), 38.

⁵ Na Rossinijevu tlocrtu je označeno: *Serve d'infelicissimo ricovero alle caravane* (str. 4r).

⁶ ... *carauola, specie di torretta, formata con travi, in solaro che sporge [?] fuori, con ferritore si sotto che sopra...* (str. 8r).

⁷ To nije bilo neuobičajeno u tekstovima mletačkih stručnjaka: zamijetili smo, primjerice, korištenje pojma *palanka* u izvještaju Antuna Jančića 1710. godine (Fondazione Querini Stampalia, Venecija, ms. Cl. IV cod. 448=154), ili, još prije, u izvještajima generalnog providura Pietra Valiera 1685. godine (Državni arhiv Zadar, Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju, kut. 229/1).

⁸ ... *picciolo antico, e diroccato castello* (str. 10r).

⁹ ... *antico picciol castello semi distrutto...* (str. 11r).

¹⁰ ... *li rimarcabili pregiudizii, e lo stato lacrimevole, in cui pocco men che tutte le piazze di questa inferior provinzia ridotte sono...* (nepaginirano, ali str. 1r).

¹¹ ... *essere stata la sua erezione, un impresa non inferiore a qualunque Romana* (nepaginirano, ali str. 3v).

¹² Dokument je u bečkom arhivu označen zajedničkom signaturom s prethodnim izvještajem.

¹³ NIKO DUBOKOVIĆ NADALINI, Nekoliko hvarskih zabilješki iz XVIII stoljeća, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 1, IV (1974.), 52, 53; ŽARKO MULJAČIĆ, Jedan rimski letak o dosad nepoznatom oslobađanju Obrovca od turske vlasti (u kolovozu 1538. godine), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 41 (1999.), 55, bilj. 5.

¹⁴ ... *con estremo incomodo, andando sempre incontro alla borra, ed alla neve semigelata che percuoteva nel viso* (str. 1r).

¹⁵ *Si fece in seguito una lunga e disastrosa discesa, per lo più a piedi, con sassi, fango, ed acqua sotto, e sopra* (str. 1v).

¹⁶ *Fu la giornata assai bella, e con sole estremamente caldo* (str. 2v).

¹⁷ ... *la più pessima che mai dir si possa, tutta grebanosa, con sterpi, ascese, e discese, e sempre per diruppi [...] e si giunse finalmente doppo 7 hore ¼ di camino [...] ben stanchi e bagnati...* (str. 4r).

¹⁸ Maleni brod s dvama jarbolima i latinskim jedrima.

¹⁹ *Detta cascata si dilata per buon spazio, ed assai sparsamente, formando varii scherzi, assai graziosi, e pittoreschi* (str. 6r).

- ²⁰ ... *devesi questo denominare Roschi-Slap, mentre Roschi si è il nome dell'antico possessore di detto luoco, e Slap significando in Illiro cascata, così che è lo stesso che dire, Cascata di Roschi* (str. 6r).
- ²¹ Naslov dnevnika je *Diario della visita praticata per comando degl'illustrissimi ed eccellentissimi signori sindici inquisitori in Dalmazia et Albania, dal colonello Rossini nel 1750 in occasione alle piazze di Zara, e di Knin, non che a tutta la frontiera verso gl'Austriaci, compresi in questa li due Obrovazzi, Dracevaz, e Novograd; con varie particolari osservazioni intorno alla natura de' luochi, ed alla topografia*.
- ²² ... *pocco men che rinovata da' fondamenti...* (nepaginirano, ali 1r).
- ²³ *Abbisogna la piazza stessa non solo ne' suoi recinti, pocco men ch'in ogni parte d'un generale ristauero...* (str. 2r).
- ²⁴ *Delle principali venute, quali dallo stato Ottomano (o sia dalla Bossina, ed' Ercegovina) ne rispettivi littorali della Dalmazia discendono* (nepaginirano, ali str. 3r-4r).
- ²⁵ ... *assai malagevole, grebanosa, e sterile, tanto più difficile per condotta di artiglieria, e scarsa d'acque...* (str. 3r).
- ²⁶ ... *alpreste, sassosa, e con molti angusti, e difficili deffilati, i tome nasuprot ...doppo la discesa del Proloch, riesce questa assai comoda, e piana sino a Sign...* (str. 3v-4r).
- ²⁷ S Rossinijevim izvještajem tematski se mogu usporediti izvještaji dalmatinskih generalnih providura, koje su oni podnosili nakon povratka s dužnosti, a pohranjeni su u fondu *Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti* u Archivio di Stato u Veneciji. Niz tih izvještaja objavljen je u ediciji *Commissiones et relationes Venetae* (I-VIII, ur. S. Ljubić i G. Novak, Zagreb, 1876. – 1977.), ali ti svesci ne zahvaćaju razdoblje nakon 1680. godine. Srodni Rossinijevu izvještaju važni su izvještaji što ih je na temelju svojih četiriju putovanja Dalmacijom (1718. – 1732.) sastavio feldmaršal Johann Matthias von der Schulenburg, zapovjednik mletačke kopnene vojske; čuvaju se u Archivio di Stato, i, u prijepisima, u drugim arhivskim ustanovama. Napokon, treba navesti i izvještaje drugih inženjera što su u 18. stoljeću obilazili Dalmaciju, dakako, također srodne Rossinijevim zapisima: već spomenuti izvještaj Antuna Jančića iz 1710. godine (bilj. 7), izvještaj Antuna Markovića iz 1765. godine [Archivio di Stato, Venecija (dalje ASVe), Savio alla Scrittura, 287] te izvještaj Antonija Mosera de Filsecka iz 1773. godine (Biblioteca Nazionale Marciana, Venecija, ms. it. VII 1866/9109).
- ²⁸ ASVe, Savio alla Scrittura, 216.
- ²⁹ ENNIO CONCINA, *Conoscenza e intervento nel territorio: il progetto di un corpo di ingegneri pubblici della Repubblica di Venezia. 1728-1770*, u: *Cartografia e istituzioni in età moderna, Atti del Convegno*, Roma, 1987., 147–166, 157.
- ³⁰ ... *con grave patimento di sua salute...* (str. 5).
- ³¹ Poput njegovih znamenitih prethodnika Michelea Sanmichelija, Sforze Pallavicina i Filippa Vernede, ili poput njegovih suvremenika Giusta Emilija Alberghettija, Antuna Jančića, Francesca Melchiorija.
- ³² GIOVANNI CURATOLA, *Drawings by Colonel Giovanni Francesco Rossini, Military Attaché of the Venetian Embassy in Constantinople*, u: *Art Turc/Turkish Art. 10e Congrès international d'art turc*, Genève, 1999., 225–231.
- ³³ Biblioteca del Museo Correr, Venecija, Venier, 9: *Piede generale delle truppe della Serenissima Repubblica di Venezia, e la loro presente distribuzione nelle sue differenti provincie* (1739).
- ³⁴ ENNIO CONCINA (bilj. 29), 161.
- ³⁵ Te dvije godine (i brojni boravci između toga) proizlaze iz citiranog dokumenta (bilj. 28) i DARKA BILIĆ (bilj. 2), 253, što ne isključuje da se Kninom nije bavio i poslije.
- ³⁶ STEFANO TOSATO, *Fortezze veneziane dall'Adda all'Egeo. Le difese della Repubblica di Venezia nei disegni della Biblioteca Comunale di Treviso (secoli XVI-XVIII)*, Mestre, 2014., 154–157.
- ³⁷ RADOSLAV TOMIĆ, Giovanni Maria Morlaiter u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017.), 119–139, 127, 128.
- ³⁸ *Egli senza riguardo a dissaggi d'inclemente stagione e di stradde disastrose, ha visitata con merito di particolare osservazione la Provincia della Dalmazia e ce ne essibi a parte a parte essettissima relazione dello stato matteriale delle Piazze di frontiera e marittime, delli quartieri di cavalleria e degli appostamenti a confini*: ASVe, Collegio, Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti, Sindici e inquisitori in Dalmazia, b. 70.
- ³⁹ Osim dosad citirane literature, za poznavanje tematike, tj. Dalmacije u 18. stoljeću i napose izvještaja mletačkih stručnjaka o njoj, korisni su i sljedeći radovi: MAJA NOVAK, *Generalni providuri Dalmacije i Albanije u 18. st.*, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, IV-V (1958.-1959.), 341–374; ALBERTO FORTIS, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984.; ARSEN DUPLANČIĆ, O Mihovilu Luposignoliju, vojnim inženjerima i mjernicima u Dalmaciji u 18. stoljeću, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29 (1990.), 261–268; IVAN PEDERIN, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*, Dubrovnik, 1990.; ŠIME PERIČIĆ, Knin pod Mlečanima (1688–1797), u: *Kninski zbornik* (ur. Stjepan Antoljak, Trpimir Macan, Dragutin Pavličević), Zagreb, 1993., 132–145; JOŠKO KOVAČIĆ, Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini, *Kulturna baština*, 24-25 (1994.), 85–101; KREŠIMIR KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske Zagore*, Split, 1997.; ALESSANDRO SFRECOLA, *Le Craine di Dalmazia. La „Frontiera militare” di Venezia nel primo Settecento e le riforme del feldmaresciallo von Schulenburg*, u: *Microhistory of the Triplex Confinium* (ur. Drago Roksandić), Budapest, 1998., 137–145; ELISABETTA MOLTENI, SILVIA MORETTI, *Fortezze veneziane nel Levante. Esempi di cartografia storica dalle collezioni del Museo Correr*, Venezia, 1999.; FILIPPO MARIA PALADINI, „Un caos che spaventa”. *Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Venezia, 2002.; NIKŠA STANČIĆ, *Krajine u 17. i 18. stoljeću*, u: *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja* (ur. Joško Belamarić), katalog izložbe, Zagreb, 2007., 197–203; JOSIP VRANDEČIĆ, *La Dalmazia nell'età moderna. L'influsso della „rivoluzione militare” sulla società dalmata*, u: *Venezia e Dalmazia* (ur. Uwe Israel, Oliver Jens Schmitt), Roma–Venezia, 2013.

